ABDÜLMELİK b. MANSÛR

(عبدالملك بن منصور)

Ebû Mervân Seyfüddevle Abdülmelik el-Muzaffer b. Muhammed el-Mansûr (ö. 399/1008)

Endülüs Emevî Devleti'nin meşhur hâcib*i Mansûr'un oğlu ve halefi.

364'te (974-75) Zelfâ adlı bir câriyeden doğdu. Babasının sağlığında hem devlet idaresinde hem de savaş meydanlarında görev alarak önemli tecrübeler kazandı. Babası 991 yılında oğlu lehine hâciblikten feragat etti, ancak bu görevi fiilen yine kendisi yürüttü. Mansûr Fas'ı Zîrî b. Atıyye'nin elinden alınca Abdülmelik'i buraya vali tayin etti (998). Fakat altı ay sonra Kurtuba'ya çağrılarak yerine İbnü'l-Kattâ' adıyla meşhur Îsâ b. Saîd getirildi. Bir sefer sırasında hastalanan Mansûr, oğlunu yanına çağırıp ordu kumandanlığını kardeşi Abdurrahman'a emanet etmesini istedi ve kendisine bazı tavsiyelerde bulunduktan sonra Kadı İbn Zekvân ile birlikte onu Kurtuba'ya gönderdi. Abdülmelik Kurtuba'ya vardığında bazı çevrelerin isyan hazırlığı içinde olduklarını gördü. Babasının ölüm haberi Kurtuba'ya ulaşınca Halife II. Hişâm el-Müeyyed kendisini hâcibliğe tayin ederek hil'at giydirdi (27 Ramazan 392/9 Ağustos 1002).

Abdülmelik hâcib olduktan sonra kısa sürede idareye hâkim oldu ve olay çıkarmalarından endişe ettiği şahısları Septe'ye (Ceuta) sürdü. Halife Hişâm bütün devlet işlerini ona bırakıp inzivaya çekildi. Abdülmelik babasının idarî ve askerî sahadaki politikasını aynen takip etti. Bazı vergileri kaldırdı. Babasının kuzeydeki hıristiyan devletlerle yapmış olduğu anlaşmaları yeniledi. 1003 yılında Frank topraklarına saldırınca, kendileriyle anlaşma yaptığı hıristiyan prensler de ona bilfiil yardımcı oldular ve onu yarımadanın en güçlü hâkimi olarak tanıdılar. Ertesi yıl Kastilya topraklarına hücum edince de Kont Sancho Garcia ateşkes istedi ve 1005 yılında Galicia ve Asturias'a karşı tertiplediği seferlerde ona yardım etti. Bir yıl sonra Benblûne'ye (Pomplona) karşı düzenlediği başarısızlıkla sonuçlanan sefer ise başşehir Kurtuba'da bazı huzursuzluklara sebep oldu. Abdülmelik daha sonra Clunia Kalesi'ni ele geçirip tahrip etti. Gazvetü'n-nasr diye meşhur olan bu seferden sonra Halife Hişâm ona el-Muzaffer unvanını verdi (1007). Ertesi yıl Sancho Garcia üzerine bir sefer daha düzenlemek zorunda kaldı. 1008 yılında yeni bir sefere çıkarken Kurtuba yakınlarındaki Vâdi Ermilât'ta (Guadimellato) hastalandı. 16 Safer 399'da (20 Ekim 1008) vefat etti ve Zâhire'de defnedildi. Ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Abdurrahman tarafından zehirlendiğine dair rivayetler sağlam bir temele dayanmamaktadır.

Abdülmelik halk tarafından sevilen âdil bir idareciydi. Endülüs Emevî Devleti son parlak devrini onun zamanında yaşamıştır. Ülkede huzur ve güveni sağladı. Babası kadar kabiliyetli olmamakla birlikte sahip olduğu devlet adamlığı vasfı ile devleti başarıyla idare etti. Endülüs Emevî Devleti'nin çöküş devrine rastlayan altı yılı aşkın idareciliği sırasında zaman zaman bazı isyanlar çıkmış, ancak kayda değer iki isyanı da rahatlıkla bastırmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, Kahire 1967, s. 21, 373-374; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi*, IX (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, s. 145; İbn Hallikân, *Vefeyât* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1397/1977, V, 275; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII (nşr. A. Kemâl Zekî—M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1980, s. 406-407; İbn Haldûn, *el-ʿİber*, Bulak 1284 → Beyrut 1399/1979, IV, 148; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, Rabat 1973-74, II, 441-442; Makkarî, *Nefhu't-tîb* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, I, 398-406, 423, 576, 587, 589; III, 76, 94, 244, 341; IV, 290; VI, 380; Muhammed b. Muhammed el-Endelüsî, *el-Hulelü's-sündüsiyye fi'l-ahbâri't-Tûnisiyye* (nşr. Muhammed el-Habîb el-Heyle), Beyrut 1985, II, 25; R. Dozy, *Spanish Islam* (trc. F. Griffin Stokes), London 1972, s. 506, 511, 520, 523, 534, 538; Anwar G. Chejne, *Muslim Spain, Its History and Culture*, Minnesota 1974, s. 42; Robert Mantran, *L'Expension Musulmane*, Paris 1979, s. 45, 214; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980, III, 845; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (nşr. Züheyr Fethullah), Beyrut 1984, IV, 163; David Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party Kings*, Princeton 1985, s. 45-47; R. Dozy, "İbn Ebû Amir'in ölümünden sonraki Endelüs", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, IV, 427-429; C. F. Seybold, "Abdülmelik", *İA*, I, 95; a.mlf., "Âmirîler", *İA*, I, 408; a.mlf., "Âmirids", *EI²*(İng.), I, 446; E. Lévi—Provençal, "ʿAbd al-Malik", *EI²* (İng.), I, 75-76; D. M. Dunlop, "Hishām II", *EI²* (İng.), III, 495-496.

 ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

ABDÜLMELİK b. MERVÂN

(عبدالملك بن مروان)

Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem (ö. 86/705)

Emevî halifesi (685-705).

Kaynakların büyük bir kısmına göre 26 (646-47) yılında doğdu. Babası Mervân b. Hakem, annesi Âişe bint Muâviye b. Mugîre'dir. On yaşında iken Hz. Osman'ın evine yapılan saldırıya şahit oldu. On altı yaşında da Halife Muâviye tarafından Medine divanı reisliğine tayin edildi ve Medineli birliklerin başında Bizans'a karşı yapılan bir sefere iştirak etti (42/662-63). Bu tarihten sonra Medine'de babasının yanında kaldı ve hemen hiçbir askerî harekâta katılmadı. Ancak Muâviye'nin ölümünden sonraki iktidar mücadelelerine şahit oldu. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesinin ardından Medineliler'in Yezîd'i hal'etmeleri üzerine, Medine'de bulunan 1000 kadar Ümeyyeli Mervân b. Hakem'in evinde toplanarak müdafaaya çekildiler ve Dımaşk'a haber göndererek yardım istediler. Yezîd, Müslim b. Ukbe el-Mürrî kumandasında 12.000 kişilik bir orduyu Medine'ye gönderdi. Ancak bu sırada Medine'deki Ümeyyeliler serbest bırakılmışlardı. Abdülmelik'in de içinde bulunduğu bu grup yolda Müslim'e rastladı. Müslim, Medine'nin kuzeydoğusunda yer alan Harre'de karargâh kurmuştu. 27 Zilhicce 63 (27 Ağustos 683) tarihinde yapılan savaşta Medineliler mağlûp oldular. Harre Savaşı'na katılan Abdülmelik, muhtemelen Mekke'nin neticesiz kalan muhasarasına da iştirak etmiştir.

Mervân b. Hakem'in 65 Ramazanında (685) ölümü üzerine veliaht Abdülmelik Dımaşk'ta hilâfet makamına geçti. Ancak halifeliğini yalnız Suriye ve Mısır eyaletleri tanıdı. Hicaz ve Irak Abdullah b. Zübeyr'in idaresi altında bulunuyordu. Mısır'a kadar bütün Kuzey Afrika İslâm devletinden kopmuş, bu parçalanmadan faydalanmak isteyen Bizans, Suriye'ye karşı akınlara başlamıştı. Halifenin rakibi Abdullah b. Zübeyr de zor durumda idi. Mekke kuşatmasında Abdullah'ı destekleyen Hâricîler, muhasaranın kaldırılmasından sonra ona karşı cephe almışlar, Necd ve Basra bölgelerinde tehlikeli isyanlar başlatmışlardı. Nâfi' b. Ezrak'ın lideri olduğu Ezrakî

Hâricîleri (Ezârika) Basra'yı tehdit ediyordu. Abdullah b. Zübeyr'in Hâricîler ile meşgul bulunduğu sırada Abdülmelik'in bu durumdan faydalanarak harekete geçmesi beklenirken, muhtemelen Suriye'ye tam mânasıyla hâkim olamadığı için herhangi bir teşebbüse girişmedi. Bu sırada Kûfe'de her iki halife için de tehlikeli olabilecek Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafî'nin isyanı patlak verdi.

Irak'ta Abdullah b. Zübeyr ile Muhtâr arasındaki mücadeleler aslında Abdülmelik'in işine yarıyordu. Abdülmelik, Muhtâr'ın öldürülmesinden sonra el-Cezîre'de bulunan İbrâhim b. Mâlik el-Eşter'i kazanmak için bazı teşebbüslerde bulunduysa da geç kaldı; çünkü İbrâhim daha önce davranan Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Mus'ab tarafına geçmişti. Abdülmelik Irak üzerine harekete geçeceği sırada, İslâm âleminin bu karışık durumundan faydalanmak isteyen Bizanslılar hücuma geçti. Abdülmelik öncelikle bu tehlikeyi bertaraf etmek mecburiyetinde kaldı. Aslında Mus'ab'ın durumu da pek parlak değildi. Bir taraftan Hâricîler'in faaliyetleri, diğer taraftan Horasan'daki Arap kabileleri arasındaki mücadeleler onu oldukça zor durumda bırakmıştı.

Abdülmelik'in Mus'ab'a karşı ilk askerî harekâtı 689 yazında oldu. Ancak, Dımaşk'tan ayrılmasından kısa bir süre sonra geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Zira onun ayrılmasını fırsat bilen Amr b. Saîd el-Eşdak, başşehirde tehlikeli bir isyan çıkartmıştı. Derhal Dımaşk'a dönen halife, âsiyi mağlûp ve bizzat kendi eliyle idam etti. Ertesi yıl yapılan sefer de kış sebebiyle yarıda kaldı. 691 yılı başlarında el-Cezîre bölgesini itaat altına almaya başlayan ve bu arada yıllardan beri Karkîsiyye'de direnen Züfer b. Hâris'i ortadan kaldıran Abdülmelik, Mus'ab'a karşı artık kesin sonucu alma kararında idi. Abdülmelik Kınnesrîn yakınındaki Butnân Habîb, Mus'ab ise Tekrit yakınındaki Bâcümeyrâ'da karargâh kurdular. Mühelleb b. Ebû Sufre ve Abdullah b. Hâzım gibi değerli kumandanlar Hâricîler'le mücadele ettiklerinden Mus'ab'ın yanında bulunmuyorlardı. Diğer taraftan Mus'ab'ın kuvvetleri arasında yer alan Iraklı birlikler savaş taraftarı değillerdi. Savaş başlamadan önce Abdülmelik üstün durumda idi. Nihayet iki ordu Deyrülcâselik mevkiinde karşılaştı. Savaşın ilk anlarında İbrâhim b. Mâlik el-Eşter'in öldürülmesi Mus'ab için büyük kayıp oldu. Bazı Iraklı birlikler savaşa başlamadan kaçtılar. Mus'ab harp meydanında pek az bir kuvvetle kalmasına rağmen kahramanca savaştı; ancak savaş meydanında can vermekten kurtulamadı (691).

Halife Abdülmelik b. Mervân'a ait bir sikke
(İstanbul Arkeoloji Müzesi, Teşhir nr. 31)

Abdülmelik zaferden sonra Kûfe'ye gidip halktan biat aldı. Ardından Basra halkı da onun halifeliğini tanıdı. Böylece 691 yılı sonlarında Hicaz dışındaki bölgelerde Abdülmelik'in halifeliği tanınmış oldu. Artık sıra Mekke'de bulunan Abdullah b. Zübeyr'e gelmişti. Abdülmelik daha Kûfe'den ayrılmadan, Irak'a karşı giriştiği harekâtta kendini göstermiş olan Haccâc b. Yûsuf'u 2000 kişilik bir Suriyeli birliğin başında Mekke üzerine gönderdi. Tâif'te karargâh kurarak Mekke üzerine küçük çapta akınlar yapmaya başlayan Haccâc, halifeden kesin emir alır almaz Mekke'yi kuşattı. Muhasara altı ay kadar sürdü. Abdullah b. Zübeyr daha fazla dayanamadı ve yaptığı huruç hareketi sonunda birkaç sadık adamıyla birlikte öldürüldü (1 Ekim 692). Böylece Abdülmelik İslâm devletindeki iç karışıklıklara son vermiş ve birliği sağlamış oldu.

Abdullah b. Zübeyr tehlikesinin ortadan kaldırılmasından sonra Abdülmelik'in karşısında önemli bir muhalefet kalmamıştı. Ancak İran, Irak ve el-Cezîre bölgelerinde Hâricîler büyük huzursuzluk kaynağı idiler. Kûfe ve Basra kuvvetleri Necdiyye Hâricîleri'ni Yemâme'nin Muşahhar mevkiinde 73'te (692-93) mağlûp ettiler. Hicaz Valisi Haccâc'ın sıkı tedbirleri, bölgede sükûnetin sağlanmasına yardımcı oldu. Bu arada Haccâc, Mekke kuşatması sırasında tahrip edilmiş olan Kâbe'yi tamir ettirdi (694). Abdullah b. Zübeyr'in ölümünden sonra Abdülmelik tarafına geçen ve Hâricîler'e karşı başarılı mücadeleleriyle şöhret kazanan Mühelleb b. Ebû Sufre, Irak valisi ve halifenin kardeşi Bişr b. Mervân'dan istediği desteği alamadığı için Hâricîler karşısında başarılı olamıyordu. Irak'ın bu karışık durumuna son vermek için Abdülmelik 694 yılının sonlarında Haccâc b. Yûsuf'u Irak valiliğine tayin etti. Haccâc aldığı sert tedbirlerle bir taraftan Kûfe ve Basra'da kısa sürede sükûneti sağlarken diğer taraftan da Mühelleb'e takviye kuvvetleri gönderdi. Mühelleb böylece, Fars bölgesinde Kâzerûn yakınında Ezrakîler ile yaptığı savaşı kazandı (20 Ramazan 75/12 Ocak 695). Yenilen Hâricîler doğuya çekildiler. Ezrakîler'in reisi Katarî b. Fücâ' el-Mâzinî, 77'de (696-97) Mühelleb ile yaptığı savaşta öldürüldü; taraftarları da dağıldı. Ezrakîler'le savaş devam ederken diğer bir Hâricî grubu olan Sufrîler el-Cezîre bölgesinde isyan çıkardılar. İki defa Kûfe'ye girmeye muvaffak olan Hâricî reisi Şebîb'e karşı Haccâc, sonunda Suriye'den yardım istemek mecburiyetinde kaldı. Suriye'nin en seçkin kumandanlarından Süfyân b. Ebred el-Kelbî'nin Irak'a gelerek onlara karşı harekete geçmesi, Şebîb'i zor durumda bıraktı. Bir çarpışmada mağlûp olan Şebîb, Ahvaz bölgesinde Düceyl ırmağından geçerken atından düşerek boğuldu (697). Böylece Ezrakîler'den sonra Sufrîler de tesirsiz hale getirilmiş oldu.

Abdülmelik, içeride sükûneti sağladıktan sonra fetihlere başladı. Hâricî isyanlarının bastırılmasında büyük başarılar göstermiş olan Mühelleb b. Ebû Sufre, 697 yılında Horasan valiliğine tayin edildi. Ancak oldukça yaşlanmış olan Mühelleb, Mâverâünnehir'i fethetmek ve bu suretle hayatını daha büyük bir başarıyla kapamak istiyordu. Onun Horasan valiliği sırasında Mâverâünnehir'e akınlar yapıldı ve bazı başarılar elde edildi; fakat istenilen netice alınamadı. 699 yılında Kiş üzerine yürüyen ve burasını karargâh yapan Mühelleb, oğullarını civar bölgelerin fethine memur ettiyse de hiçbiri tam bir başarı sağlayamadı. 702'de Mühelleb öldü, yerine oğlu Yezîd geçti. Haccâc, Yezîd'i kısa süre sonra azletti ve ileride Mâverâünnehir fâtihi olacak olan Kuteybe b. Müslim'i Horasan valiliğine tayin etti (704).

Irak umumi valisi Haccâc, Mühelleb'i Horasan valisi tayin ettiği sırada Ubeydullah b. Ebû Bekre'yi de Afganistan'daki Türk hükümdarı Rutbil (Zunbil) üzerine göndermişti. Ubeydullah, karşısına çıkan kuvvetleri mağlûp ederek Kâbil yakınlarına kadar gitti, fakat dağlık arazide daha fazla ilerlemenin tehlikeli olacağını düşünerek Rutbil'e anlaşma teklifinde bulundu. Rutbil bu teklifi kabul etti; ancak kumandanlarından birisi âniden hücuma geçerek müslümanları ağır bir yenilgiye uğrattı; bu arada Ubeydullah savaş meydanında hayatını kaybetti. Bu mağlûbiyetin intikamını almak isteyen Haccâc, halifenin iznini aldıktan sonra Kûfe ve Basra ordugâhlarından 20.000 kişilik bir ordu kurdu. Ordunun techizi için hiçbir fedakârlıktan çekinmedi, hatta askerlerin maaşlarını bile peşin ödedi. Son derece iyi donatılmış olan bu orduya İslâm tarihinde "Tâvus Ordusu" denmektedir. Ordunun kumandanlığına Kûfe ileri gelenlerinden Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as tayin edildi. 699 yılında hareket eden Abdurrahman, önceki kumandanlardan ayrı bir yol takip ederek baskınlar yerine yavaş ve düzenli bir şekilde ilerlemeyi tercih etti. Rutbil'in haraç vermek şartıyla barış yapılması teklifini kabul etmedi. Zaptedilen şehir ve kalelere, Irak ile irtibatı sağlamak gayesiyle askerî birlikler ve posta memurları yerleştirdi. Kışın yaklaşması üzerine harekâtı durdurup durumu Haccâc'a bildirdi. Ancak Haccâc hiçbir mazeret kabul etmeyerek Abdurrahman'ın ilerlemesini, aksi halde kumandayı kardeşi İshak'a bırakmasını emretti. Abdurrahman bu emir karşısında kumandanlarını toplayarak onlarla görüştü. Iraklılar Haccâc'dan nefret ediyorlardı; ayrıca uzak ülkelerde uzun ve zor bir savaş onların işine gelmiyordu. Sonunda Haccâc'a karşı isyan bayrağının açılmasına karar verildi.

Abdurrahman, Irak'a dönmeden önce Rutbil ile bir anlaşma yaptı. Sîstan'ın (Sicistan) önemli şehirleri olan Büst ve Zerenc'e kendi adına valiler tayin etti. Haccâc'ı Abdülmelik'ten ayırmanın mümkün olamayacağını bilen âsiler, Abdurrahman'a halife olarak biat ettiler. Emevî hilâfetine cephe alan Şiî, Hâricî ve diğer gayri memnunlar kitlesi Abdurrahman'ın bayrağı altında toplanıyordu. Bu isyanı bastırmada Iraklılar'a güvenmeyen Haccâc'ın yanında ise halifenin gönderdiği az sayıda Suriyeli asker vardı. Kuvvetlerinin azlığına rağmen Hûzistan bölgesinde onları durdurmaya çalıştıysa da başaramadı. Basra âsilerin eline geçti. Geri çekilmektense mağlûp olmayı tercih eden Haccâc, Basra yakınında Zâviye mevkiinde karargâh kurdu (6 Şubat 701). Haccâc'ın Süfyân b. Ebred el-Kelbî kumandasındaki kuvvetleri bir ay müddetle Abdurrahman'a mukavemet etti ve hatta 14 Mart 701 tarihinde yapılan çetin savaşta âsileri yenilgiye uğrattı. Abdurrahman bundan sonra Kûfe'ye giderek şehri ele geçirdi ve Haccâc'ın Suriye ile irtibatını kesti. Haccâc bu tehlikeli durumda paniğe kapılmadı; Fırat'ın sağ sahilini takip ederek Suriye ile kolaylıkla irtibat sağlayabileceği Kûfe yakınındaki Deyrikurrâ'da karargâh kurdu. Iraklılar da şehri terkederek Suriyeliler'in karşısında Deyrülcemâcim'de müstahkem bir ordugâha yerleştiler (Nisan 701). İki ordu arasında başlayan küçük çaptaki çarpışmalar aylarca devam etti. Suriye'de çok zor durumda bulunan Abdülmelik'i, peşine her gün yüzlerce kişinin katıldığı Abdurrahman'ın başarıları büsbütün korkutuyordu. Bir taraftan Haccâc'a yardımcı kuvvetler gönderirken diğer taraftan Iraklılar'a akla gelmedik tâvizler veriyordu. Ancak Haccâc'ın azledilmesine kadar varan bu tâvizler bir sonuç vermedi ve meselenin halli tekrar kılıçlara kaldı. 702 Temmuzu sonlarında yapılan ve tarihlere Deyrülcemâcim Savaşı diye geçen savaşta sonucu yine Süfyân b. Ebred'in kuvvetli bir süvari hücumu tayin etti. Abdurrahman'ın birlikleri sayıca çok üstün olmalarına rağmen Suriyeliler'in şiddetli mukavemetlerine dayanamayarak savaş meydanını terkettiler. Haccâc, galip sıfatıyla Kûfe'ye girdi; orada silâhını bırakanların biatını kabul etti. Biat merasiminde, öldürülmekten korkan Kûfeliler Haccâc'ın arzusuna uyarak, isyan ettikleri için İslâmiyet'ten çıkmış olduklarını itiraf etmek zorunda bırakıldılar. Pek az kişi böyle bir itiraftan kaçınma cesaretini gösterebildi.

Bundan sonra Iraklılar yavaş yavaş toparlanmaya başladılar. Abdurrahman, Basra'yı ele geçiren Ubeydullah b. Abdurrahman el-Abşemî'nin yanına gitti. Fakat burada fazla kalmayıp Düceyl ırmağı kenarındaki Meskin'e geçti ve her taraftan kendisine katılan birliklerle tekrar Haccâc'ın karşısına çıktı. Günlerce çok kanlı bir şekilde devam eden savaş bir Suriyeli birliğin, bölgeyi iyi bilen bir kişinin rehberliğinde bataklıklar arasından geçerek Iraklılar'a arkadan saldırması üzerine Abdurrahman'ın mağlûp olmasıyla sonuçlandı. Kaçanların büyük bir kısmı bataklıklarda boğularak can verdiler. Abdurrahman ise Kirman üzerinden Sîstan'a kaçtı. Fakat Büst'teki valisi onu Haccâc'a teslim etmek üzere tutukladı. İşte tam bu sırada, daha önce kendisiyle anlaşma yapmış olduğu Rutbil onu kurtardı ve Kâbil'e götürdü. Dağılan Iraklı birlikler Ubeydullah b. Abdurrahman el-Abşemî ile Abdurrahman b. Abbas el-Hâşimî'nin kumandası altında toplanarak İbnü'l-Eş'as'ı Sîstan'a çağırdılar. İbnü'l-Eş'as Sîstan'a döndü, fakat Umâre b. Temîm el-Lahmî kumandasındaki bir Suriyeli birliğin yaklaşması üzerine tekrar Rutbil'e iltica etti. Umâre bütün Sîstan'ı

Halife Abdülmelik b. Mervân devrinde basılmış dirhemler

itaat altına aldı (702). Haccâc, Rutbil'i çeşitli vaad ve tehditlerle Abdurrahman'ı kendisine teslim etmeye ikna etti. Haccâc'ın elinde işkence ile ölmektense intihar etmeyi tercih eden Abdurrahman yolda kendisini bir uçuruma atarak can verdi. Böylece birkaç yıldan beri devam eden ve Emevî hilâfetini ciddi bir şekilde tehdit eden son büyük isyan da bastırılmış oldu (704).

Ukbe b. Nâfi'in şehid edilmesi (682) ve merkezde hilâfet mücadelelerinin başlamasından sonra Kuzey Afrika'ya yeteri kadar önem verilememişti. Bunun sonucu olarak bu ülkedeki İslâm hâkimiyeti tehlikeye düşmüş, hatta müslüman kuvvetleri Mısır'a kadar geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı. Tunus'un sahil kısımları Bizans'ın kontrolüne geçmiş, iç kısımlar ise yarı bağımsız olarak Kusayle adlı bir Berberî reisinin idaresi altına girmişti. Bu arada müslümanlara karşı Bizans-Berberî ittifakı kurulmuş, Kayrevan Kusayle tarafından zaptedilmişti. Halife Abdülmelik, henüz Abdullah b. Zübeyr tehlikesi ortadan kaldırılmadan, Mısır valisi olan kardeşi Abdülazîz'e yardımcı kuvvetler göndererek bu tehlikeli gidişe son vermesini istiyordu. Züheyr b. Kays kumandasında merkezden gönderilen ordu, Berka üzerinden Tunus'a doğru ilerlemeye başlayınca Berberîler geri çekildiler ve Kayrevan Züheyr tarafından geri alındı. Bunun üzerine Berberîler Kayrevan'ın batısında Züheyr'in karşısına çıktılar; yapılan savaşta Berberîler mağlûp oldu, Kusayle de öldürüldü (69/688-89). Züheyr b. Kays'ın bu ilerleyişi karşısında Bizans İmparatoru II. Justinianos, Kuzey Afrika'da tekrar duruma hâkim olmak için İstanbul'dan bir donanma gönderdi. Sicilya'dan da takviye kuvvetleri alan Bizans donanması Kartaca'ya asker çıkardı. Batıya doğru ilerlemekte olan Züheyr geri dönerek Bizans kuvvetleriyle karşılaştı. Yapılan savaşta müslümanlar yenildi. Züheyr b. Kays'ın da şehid düştüğü bu savaşın 76 (695-96) yılında meydana geldiği kabul edilmektedir. Müslümanların bu mağlûbiyetinden faydalanmak isteyen Berberîler isyan ettiler; ancak aralarında birlik olmadığı için Kayrevan'daki müslüman kuvvetlerine bir şey yapamadılar. Mısır Valisi Abdülazîz b. Mervân, halifeden yeni kuvvetler isteyince Hassân b. Nu'mân el-Gassânî kumandasında kuvvetli bir ordu Kuzey Afrika'ya sevkedildi. Kartaca zaptedildi; şehir halkının büyük bir kısmı Sicilya'ya kaçtı. Bizans İmparatoru Leontios, yeni bir donanma hazırlayarak 697 yılında Kartaca üzerine gönderdi. Bu sırada Hassân, Avrâs bölgesinde Kâhine adlı âsi bir kadınla uğraşıyordu. Berberîler'i etrafında toplayan Kâhine, Hassân'ı mağlûp ederek Berka'ya kadar geri çekilmeye mecbur etmişti. Bu sebeple Hassân Bizanslılar'ın Kartaca'ya asker çıkarmalarına engel olamadı. Fakat bir süre sonra takviye kuvvetleri alıp Kartaca'yı ve Bizans'ın eline geçen diğer şehirleri kurtardı. Ardından, sıra büyük bir alanda hâkimiyet kurmuş olan Kâhine'ye geldi. Hassân, 702'de Avrâs bölgesinde yapılan savaşta Berberîler'i yenilgiye uğrattı. Kâhine'nin savaş meydanında öldürülmesi üzerine dağılan Berberîler Hassân'ın müsamahalı tutumu sayesinde kitleler halinde Müslümanlığı kabul etmeye başladılar. Böylece Kuzey Afrika'da İslâm hâkimiyeti sağlam bir şekilde kurulmuş oldu.

Abdülmelik halife olduğu zaman, iç karışıklıklar sebebiyle Bizans İmparatorluğu ile sulh yapmak mecburiyetinde kalmış, Çukurova bölgesinde Masisa'ya (Misis) kadar ilerlemiş olan Bizans'ı, her yıl büyük miktarda vergi vermekle durdurabilmişti. Bu ilk anlaşmadan birkaç yıl sonra Bizans İmparatoru ile Merdeîler yüzünden yeni bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştı (70/689-90). Muâviye zamanında İslâm devletinin hâkimiyetini tanımakla beraber eşkıyalık yapmaktan da geri durmayan Merdeîler, Abdülmelik'in bulunduğu güç durumdan faydalanarak Suriye'ye akın düzenliyorlardı. Bizans ile yapılan ikinci anlaşma bu akınları durdurmak içindi. İçerde sükûnet sağlandıktan sonra Abdülmelik'in kardeşi Muhammed b. Mervân kumandasındaki ordu Anadolu'ya karşı yeniden seferlere başladı. 73 (692-93) yılında Bizans ordusu Sivas yakınlarında ağır bir yenilgiye uğratıldı. Aynı zamanda Osman b. Velîd kumandasındaki ikinci bir ordu da Bizans kuvvetlerini bulundukları bölgeden çıkartmış ve bu bölge yeniden müslümanların idaresine geçmişti. Bu sırada Sımbat adlı bir gayri müslim reisi İslâm devletine karşı isyan etti. Bizans İmparatoru II. Justinianos, daha sonra kendisini tahttan indirecek olan Leontios kumandasında Sımbat'a yardımcı bir kuvvet gönderdi. Müslümanlar başlangıçta başarılı olamadılar ve Abdülmelik vergi vermek şartıyla Bizans ile yeniden antlaşma imzaladı, fakat bu antlaşma da uzun sürmedi. Bir müddet sonra müslümanlar büyük bir zafer kazanarak Maraş bölgesini hâkimiyetleri altına aldılar (695). Bu tarihten itibaren "Bizans gazâları" başladı. 79'da (698-99) Suriye'deki veba salgınının verdiği şaşkınlıktan faydalanan Bizans ordusu deniz yoluyla Antakya'ya bir akın yaptı. Ertesi yıl Velîd b. Abdülmelik Anadolu'ya başarılı bir sefer düzenledi. 81 (700-701) yılında Abdülmelik'in oğlu Abdullah Erzurum'u fethetti. Ertesi yıl ise Bizanslılar, el-Cezîre Valisi Muhammed b. Mervân'ın İbnü'l-Eş'as'ın isyanı sebebiyle Irak'ta bulunmasını fırsat bilerek Samsat'a kadar ilerlediler. İsyanın sona ermesinin ardından Abdullah b. Abdülmelik Dârende'yi kuşattı ve uzun bir muhasaradan sonra 83 (702) yılında burasını fethetti. Ertesi yıl Masisa müslümanlar tarafından geri alındı.

Abdülmelik yirmi yıllık halifelikten sonra altmış yaşında Dımaşk'ta vefat etti (14 Şevvâl 86/8 Ekim 705) ve bu şehirde defnedildi. Kendisinden sonra dört oğlu halife olduğundan, ona "Ebü'l-mülûk" (hükümdarlar babası) denilmiştir.

Oğulları arasında başarılı bir kumandan olan Abdullah (ö. 132/749-751), amcası Abdülazîz b. Mervân'ın ölümü üzerine Mısır valiliğine tayin edildi. Yönetimi boyunca gerçekleştirdiği en önemli faaliyet, divanda Arapça'yı resmî dil olarak kabul ettirmiş olmasıdır. Velîd'in hilâfetinin ilk yıllarında mevkiini koruyan Abdullah, bir müddet sonra yetkilerini kötüye kullandığı ve rüşvet aldığı iddiasıyla azledildi. Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân'ın Abbâsi Halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın emriyle Hîre'de idam edildiği de rivayet edilir.

Halife Abdülmelik zamanında teşebbüs edilen ve başarıya ulaştırılan önemli işlerden biri, ilk İslâmî sikkenin bastırılmasıdır. O tarihe kadar İslâm ülkelerinde Bizans ve Sâsânî paraları tedavülde idi. Ancak bu paraların kullanılması bazı mahzurlar doğuruyordu. Siyasî ve iktisadî sahalarda ortaya çıkan bu mahzurları gidermek için Abdülmelik altın (dinar) ve gümüş (dirhem) sikkeler bastırdı; böylece İran ve Bizans paralarını tedavülden kaldırmış oldu.

Abdülmelik'in kültür alanında yaptığı en önemli iş, Arapça'yı resmî dil olarak kabul etmesidir. Onun zamanına kadar divanlardaki defterler Suriye'de Rumca, İran'da ise Farsça olarak tutuluyordu. Buna bağlı olarak memurların büyük bir kısmı da Rum veya İranlı idi. Arapça'nın divanda kullanılması için ilk teşebbüs Haccâc tarafından yapılmıştır.

Haccâc'ın İranlı kâtibi Zâdenferrûh b. Pîrî'nin yardımcısı Sâlih b. Abdurrahman hesapların Arapça tutulmasını teklif etti ve bu işi üzerine aldı. Kısa bir süre sonra da Abdülmelik Dımaşk'ta da Arapça'nın kullanılmasını emretti. Süleyman b. Saîd adında bir kişi, bir yıl içinde bu konuda büyük başarı elde ederek halifeden önemli miktarda mükâfat aldı.

Abdülmelik daha küçük yaşlardan itibaren kendini Kur'an, hadis ve fıkıh ilimlerine vermiştir. Halife olmadan önce Emevî sarayında Şa'bî ve Zührî gibi bilginlerden megazî ve hadis okuduğu gibi, daha sonraki yıllarda himayesine aldığı Urve b. Zübeyr'in bilgisinden de istifade etmiştir. Bu çalışmaları sonunda fıkıh ve hadis sahasında önemli bir gelişme sağlayan Abdülmelik, Medine ulemâsından Saîd b. Müseyyeb ve Urve b. Zübeyr gibi âlimlerin ilmî seviyesine ulaşmıştır. Hz. Osman, Ebû Hüreyre, Ebû Saîd el-Hudrî, Ümmü Seleme, Muâviye, Abdullah b. Ömer ve diğer bazı sahâbîlerden hadis öğrenmiş; Urve b. Zübeyr, Recâ b. Hayve ve Zührî gibi muhaddisler de ondan hadis rivayet etmişlerdir. Bununla beraber rivayet ettiği hadisler az olduğu için ismi muhaddisler arasında sık geçmez. Abdülmelik hadisle ilgisini halifeliği sırasında da sürdürmüş, doğu eyaletlerinde bilinmeyen ve meşhur olmayan hadislerin ortaya çıkışıyla yakından ilgilenmiş ve 75 (695) yılı hac mevsiminde söylediği hutbede halkı bu hadislere karşı uyararak onları Kur'an'a ve dinin kesin hükümlerine sarılmaya çağırmıştır. Abdülmelik aynı zamanda ictihadda bulunabilecek kadar İslâm hukukuna vâkıf bir fakih idi. Ayrıca şiirle ilgilendiği ve sohbetlerinde daha çok edebî konular üzerinde durduğu, Hasan-ı Basrî ve Abdullah b. İbâz gibi devrin ileri gelen simalarıyla cemiyetin çeşitli meselelerini tartıştığı bilinmektedir. Âlimleri daima himaye ederdi. İlme olan saygısı sebebiyle İbn Ömer, Hasan-ı Basrî ve Enes b. Mâlik'i devrin meşhur valisi Haccâc'a karşı korumuş ve öldürülmelerine engel olmuştu. Abdullah b. Zübeyr ile mücadelesi sırasında Dımaşk'ta kendisini ziyaret eden Zührî'nin bütün borçlarını ödeyerek onu sıkıntıdan kurtarmıştı.

Abdülmelik devrinde imar faaliyetlerine de önem verilmiş, artık büyük bir imparatorluk haline gelen İslâm devletinin her tarafında yollar ve köprüler yapılmış, birçok eser meydana getirilmiştir. Bunların başında, İslâm dünyasındaki ilk büyük camilerden biri olan Kubbetü's-sahrâ'nın inşası gelmektedir. Irak'ın üçüncü ordugâh şehri Vâsıt, Haccâc tarafından onun zamanında kurulmuştur. Haccâc, aynı zamanda valisi bulunduğu bölgelerde ziraata da büyük önem vermiş, sulama kanalları açtırmış ve halkın refah seviyesini yükseltmiştir.

İslâm devletinin teşkilâtlanması halife Ömer zamanında başlamış, Muâviye günün şartlarına göre bu teşkilâtı daha da geliştirmişti. Fakat devletin siyasî ve iktisadî bünyesi süratle değiştiği için teşkilâtı da buna uydurmak gerekiyordu. Halife Abdülmelik, gelişen ihtiyaçlar karşısında bu hususa da önem vermiş, ayrıca posta hizmetleri ile istihbarat vazifesini yürüten **berîd*** teşkilâtını yeniden düzenlemiştir. Oldukça geniş bir sahaya yayılmış olan ülkenin hemen her tarafında çıkan isyanları bu teşkilât sayesinde haber alıyor ve derhal müdahale edebiliyordu.

Abdülmelik b. Mervân Emevî halifelerinin en büyüklerinden biridir. Halife olduğu sırada iç mücadeleler sebebiyle İslâm devleti parçalanmış olduğundan, hükmü ancak Suriye ve Mısır'da geçiyordu. Halifeliği döneminde iç karışıklıkları ortadan kaldırarak İslâm dünyasında birliği sağlamış, Kuzey Afrika'yı yeniden hâkimiyet altına almış ve Bizans'a üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Öldüğü zaman oğlu Velîd'e Atlas Okyanusu'ndan Ceyhun nehrine kadar uzanan siyasî, askerî ve idarî bakımdan sağlam bir devlet bırakmıştı.

Abdülmelik, seleflerinin bir Arap seyyidi gibi hareket etme alışkanlıklarını terkederek bir hükümdar gibi davranan ilk Emevî halifesidir. Halifeliğe ve devletin bütünlüğüne yönelik meselelerde kesinlikle müsamaha göstermemiş, güvendiği yüksek kademedeki idarecileri de sonuna kadar desteklemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, V, 223-235, ayrıca bk. *İndeks*; Halîfe b. Hayyât, *Târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Necef 1386/1967, II, 196, 224, 257-306, 312, 315, 316, 322, 364; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1863-66, bk. *İndeks*; Ya'kūbî, *Târîh* (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1883 — Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), II, 255, 257, 258, 261, 265-281, 283, 298, 304, 305; Taberî, *Târîh* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1879-1901, bk. *İndeks*; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb* (nşr. ve trc. C. Barbier de Meynard—Pavet de Courteille), Paris 1861-77, V, 209-306; a.mlf., *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1894, s. 312-317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (nşr. C. J. Tornberg), Leiden 1851-76 — Beyrut 1385-86/1965-66, bk. *İndeks*; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Haydarâbâd 1375-77/1955-58, I, 109-110; a.mlf., *A'lâmü'n-nübelâ'*, IV, 246-249; L. Caetani, *Chronographia Islamica*, Paris 1912, s. 767-1035; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu* (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1963, s. 85-107, 110-112, 118-124; Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri, II: Qur'ānic Commentary and Tradition*, Chicago 1967, s. 20-22; Muhammed Kürd Ali, *el-İslâm ve'l-hadâretü'l-'Arabiyye*, Kahire 1968, II, 163-170; M. A. Shaban, *The 'Abbāsid Revolution*, Cambridge 1970, s. 44-46, 53, 54, 72, 77, 88, 89, 92, 146; a.mlf., *Islamic History*, Cambridge 1971, I, 93-117, 166, 168, 174; Laura V. Vaglieri, "The Patriarchal and Umayyad Caliphates", *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 1970, I/A, s. 83-85; İbrahim Artuk—Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 1970, I, 10-14; B. Lewis, *Tarihte Araplar* (trc. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1979, s. 79, 82, 87-89; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980, II, 316, 325-329; C. E. Bosworth, *Medieval Arabic Culture and Administration*, London 1982, III. böl., s. 39-41, 48, 50; Philip Grierson, "The Monetary Reforms of 'Abd al-Malik", *JESHO*, III (1960), s. 241-264; Claude Cahen, "Deux Questions Sans Réponse Sur la Réforme Monètaire de 'Abd al-Malik", *Studia Iranica*, XI, Leiden 1982, s. 61-64; İhsan Abbas, "'Abdülmelik b. Mervân ve devruhû fî-şekāfeti 'asrih", *Dirâsât*, XIII/1, Amman 1986, s. 105-113; K. V. Zetterstéen, "Abdülmelik", *İA*, I, 95-97; Talât Koçyiğit, "Zührî", *İA*, XIII, 644; H. A. R. Gibb, "'Abd al-Malik b. Marwān", *EI²* (İng.), I, 76-77; C. H. Becker, "Abdullah", *İA*, I, 28-29; a.mlf., "'Abd Allah b. 'Abd al-Malik", *EI²* (İng.), I, 42.

HAKKI DURSUN YILDIZ

Halife Abdülmelik b. Mervân tarafından Dımaşk'ta bastırılmış olan dinar